

Чернецька Т. О.,

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0001-7260-5098

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ І ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ (ДО ПРОБЛЕМИ УНИКНЕННЯ КОЛІЗІЙ МІЖ ЮРИДИЧНИМИ ПОЗИЦІЯМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ПРАКТИКОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ)**SOCIOLOGICAL-LEGAL AND THEORETICAL-APPLIED ASPECTS OF THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS (TO THE PROBLEM OF AVOIDING CONFLICTS BETWEEN THE LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE REGARDING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS)**

У статті досліджено соціолого-правовий і теоретико-прикладний аспекти концепту людських прав в розрізі аналізу діалектики відношення понять «права людини» – «людські права» та з урахуванням оціночної діяльності Конституційного Суду України. Доведено гіпотезу, що в змісті понять «права людини» і «людські права» відображено не дилему, а баланс конституційних цінностей за суб'єктивним складом. Висвітлено головну причину виникнення колізій між юридичними позиціями Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, щодо прав і свобод. Наголошено, що попри різні причини колізій, зокрема лінгвістичні, основну роль відіграє парадигмальний аспект. В українській традиції конституціоналізму і надалі панівною є парадигма прав людини, а в західноєвропейській – парадигма людських прав. В національному судочинстві й досі використовується антропоцентричний підхід, типовими положеннями якого є розуміння людських прав як таких можливостей, що надаються людині державою та закріплюються законом. Етикоцентричний підхід, характерний для європейського судочинства, оснований на прийнятті таких якостей «людських прав» як невід'ємність (притаманність людині в силу самої людської природи), рівність (тотожність для всіх без винятку) та загальність (повсюдна дія). Отже, пріоритетним для етикоцентричного підходу є захист цінностей свободи, справедливості та гідності для всіх без винятку людей.

Доведено, що внаслідок проголошення Україною європейської та євроатлантичної інтеграції, гостро постає питання необхідності зміни парадигми в бік західноєвропейської традиції конституціоналізму. Принципові ж відмінності між згаданими традиціями конституціоналізму вимагають вирішення даного питання на теоретичному рівні, оскільки будь-яка практична діяльність у сфері судочинства в цілому і, конституційного зокрема, має бути теоретично доказовою на рівні доктрини.

Як наслідок, автор наголошує на необхідності заміни антропоцентричного підходу до вирішення порушеної у статті проблеми на етикоцентричний, задля покращення перспектив проведення подальших наукових досліджень у межах цієї проблематики.

Ключові слова: парадигма, природне право, позитивне право, права людини, людські права, конституційні цінності, принцип верховенства права, Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини.

The article examines the sociological-legal and theoretical-applied aspects of the concept of human rights in terms of the analysis of the dialectic of the relationship between the concepts of «human rights» and «human rights» and from the assessment of the evaluation activity of the Constitutional Court of Ukraine. The given hypothesis is that the meaning of «human rights» and «human rights» reflects not a dilemma, but a balance of constitutional values by subject composition. The main cause of conflicts between the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights regarding rights and freedoms is highlighted. It is emphasized that despite various causes of collisions, in particular linguistic ones, the main role is complicated by the paradigmatic aspect. In the Ukrainian tradition of constitutionalism, the paradigm of human rights will continue to dominate, and in the Western European tradition, the paradigm of human rights. The anthropocentric approach is still used in the national judiciary, the typical provisions of which are the understanding of human rights as opportunities that are granted to a person by the state and established by law. The ethical-centric approach, characteristic of European judicial practice, is based on the acceptance of such qualities of «human rights» as inalienability (inherence of a person by virtue of human nature itself), equality (identity for all without exception) and generality

(universal effect). Hence, the optimum for an ethnocentric approach is to protect the values of freedom, justice, and dignity for all without the many.

It has been proven that as a result of the declaration of Ukrainian-European and Euro-Atlantic integration, the question of the need to change the paradigm towards the Western European tradition of constitutionalism has become acute. The fundamental differences between the known traditions of constitutionalism require solving this issue at the theoretical level, since any practical activity in the field of justice in general, and constitutional in particular, must be theoretically evident at the level of doctrine.

As a result, the author emphasizes the need to replace the anthropocentric approach to solving the problem raised in the article with an ethnocentric one, in order to improve the prospects for conducting further scientific research within this issue.

Key words: *paradigm, natural law, positive law, human rights, human rights, constitutional values, the principle of the rule of law, the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights.*

Аналіз різних концептів теорії прав людини у зв'язку з інтерпретаційною діяльністю Конституційного Суду України (КСУ), яка засновується на конституційних цінностях, є одним з перспективних напрямків в теорії і практиці українського конституціоналізму, що і пояснює актуальність пропонованого дослідження. Обравши інтеграцію до європейського співтовариства стратегічним курсом соціально-політичного та правового розвитку, Україна проголосила пріоритет основних гуманістичних цінностей в контексті поглибленого впливу міжнародного права на національне законодавство та юридичну практику. Ця тенденція особливо помітна у сфері впровадження європейських стандартів захисту прав і свобод людини, «...основу яких становлять Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, відповідні протоколи до неї, а також практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ, Страсбурзький суд) та Європейської комісії з прав людини» [1, с. 54]. Варто акцентувати увагу на тому, що ця тенденція в рамках соціології права виражається у змісті поняття «гуманізація правосуддя», яке стосується всіх аспектів діяльності суду. Абсолютний пріоритет прав людини у здійсненні правосуддя означає, що судовий процес, з одного боку, є регульованою правом формою соціальної взаємодії безпосередніх учасників судового процесу, а з іншого – судової системи і суспільства. Зокрема рішення Європейського суду з прав людини «...виступають в якості нормативно-ціннісного орієнтира при формуванні правових позицій КСУ.... [який] є одним із основних імплементаторів практики ЄСПЛ у внутрішню правову систему» [2, с. 5].

Проте існує проблема колізій між юридичними позиціями Конституційного Суду України щодо прав і свобод людини та практикою Європейського суду з прав людини. Причини різні. Серед яких не останнє місце посідає – лінгвістична [3, с. 230]. Проте, на нашу думку, все ж існує головна – парадигмальна, зумовлена самим феноменом природних прав людини. В традиції українського конституціоналізму і надалі панівною є парадигма прав людини, а в західноєвропейській традиції конституціоналізму після другої світової війни утвердилась парадигма

людських прав, які належать «до тріади принципів спільної спадщини європейських народів» поряд з такими її складниками як «верховенство права (правовладдя)» й «правдива демократія» [4]. Ця проблема, перш за все, вимагає вирішення на теоретичному рівні, оскільки будь-яка практична діяльність у сфері судочинства в цілому і конституційного, зокрема, має бути теоретично доказовою на рівні доктрини.

Праць, присвячених правам людини та імплементації практики ЄСПЛ в конституційне судочинство України не бракує. З аналізу публікацій українських правників випливає, що переважна більшість науковців незмінно досліджують проблему прав людини через «державницьку» позицію, що властива була радянській юриспруденції (В. Андріїв, Ю. Бисага, С. Жданенко, В. Іваненко, А. Колодій, Б. Олійник, П. Рабінович, О. Ульянов, М. Хавронюк, М. Цвік, І. Шумак та ін.). Типовими її положеннями є розуміння людських прав як таких можливостей, що надаються людині державою та закріплюються у законі. Однак значна кількість науковців починають переосмислювати цю парадигму, доходючи до висновку, що ця парадигма не сумісна з вирішенням проблем інтеграції та розвитку України в європейському співтоваристві (М. Братасюк, С. Головатий, В. Костицький, М. Козюбра, М. Костицький, А. Кучук, В. Лемак, М. Мірошніченко, М. Савчин, Н. Цекалова та ін.). Водночас в правничому дискурсі присутня також ідея про невиконання концептом людських прав свого призначення. Про це пише професор права юридичного факультету Чиказького університету Е.А. Познер [5]. Суперечливі погляди на проблему є наступним підтвердженням актуальності обраної для аналізу теми.

У окремих наукових дослідженнях і навчальній літературі на рівні логічного аналізу терміни «права людини» і «людські права» здебільшого ототожнюються. Однак, насправді, все не так просто. Ці поняття різняться лексично, отже є різнопорядковими. Відповідно мають різне смислове значення, виражене в сукупності істотних рис, властивостей, характеристик окремого об'єкта аналізу, який ними позначається. В українській Конституції, законодавстві, офіційних перекладах міжнародних документів, використо-

ується термін «права людини». Чи потрібно міняти цю термінологію? Олександр Водяніков пише: «Це складно і навряд чи має сенс. Однак коли йдеться про відповідне поняття в теорії, доктрині чи перекладі, перевага має надаватися все ж терміну «людські права» як найбільш адекватному для означення цього поняття» [6]. І далі науковець пояснює, що термін «права людини» французькою «*droits de l'homme*» вперше був зафіксований у французькій «Декларації прав людини й громадянина» (1789 р.), у значенні прав, що належать вільній людині (вільному чоловікові за статтю) та правами, що належать чоловікові як члену політичної спільноти. Цей термін не поширювався на жінок, рабів і звільнених з рабства. Наведемо розлогу цитату радника з правових питань Координатора проєктів ОБСЄ в Україні Олександра Водянікова, в якій пояснюється генеза понять «права людини» і «людські права» за, відповідно, політичним (доцільність) і ціннісним (справедливість) критеріями: «...термін «*droits de l'homme*» з самого початку був політично, гендерно і соціально забарвленим. В силу своєї генеалогії і семантичного наголосу на адресаті прав він не охоплює всіх якостей, якими в постмодерному конституціоналізмі мають володіти «*human rights*», а саме невід'ємність (притаманність людині в силу самої людської природи), рівність (тотожність для всіх без винятку) та загальність (повсюдність). Цей революційний проєкт виходив з іншого постулату – утворення політичної нації. Однак такі конотації визначили живучість революційного проєкту в період становлення і розвитку національної держави до Другої світової війни.» І далі автор продовжує, що після Другої світової війни було прийнято Загальну декларацію прав людини (1948 р.). Ст. 1 «...відтворює статтю 1 французької Декларації 1789 року з важливою відмінністю – замість «*Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits*» («люди», «чоловіки» – фр.) ... постулює невід'ємність, рівність і загальність: «*Tous les êtres humains naissent libres et égaux en dignité et en droits*» («всі людські істоти»). ... говорячи про концепцію «*human rights*», слід мати на увазі, що йдеться саме про «людські права» як нову парадигму сучасного конституціоналізму. Загальне використання терміну «права людини», що є спадщиною революційного проєкту XVIII ст. і лібералізму XIX ст., звичайно, не означає, що цьому терміну надається той же зміст і значення, що були характерними для XIX ст. – першої половини XX ст. Однак дуже важливо мати на увазі цю фундаментальну відмінність між революційною традицією прав людини як «*droits de l'homme*» та новою парадигмою людських прав як «*human rights*» сучасного конституціоналізму» [6].

Діалектика відношення понять «права людини» – «людські права» аналізується нами з урахуванням оціночної діяльності Конституцій-

ного Суду України. Варто відзначити, що філософська категорія «відношення» «... не тільки виконує теоретико-методологічну роль побудови системи гносеологічних правил пошуку істини, а ще й функціонує логіко-гносеологічним принципом аналізу онтологічного змісту відношення як способу буття світу» [7, с. 26].

Почнемо з того, що в науці терміни набувають статусу понять лише в рамках певної теорії. У нашому разі мова йде про теорію природного права. Отже, керуючись одним із основних завдань загальної теорії держави і права, яке полягає в обґрунтуванні та виведенні властивостей понять і категорій юридичної науки з історичної дійсності, почнемо з історії виникнення теорії природного права. Повернімося у XVII ст. – час, коли право і держава, їх суспільна роль стали об'єктами філософсько-політичного аналізу. Традиційна для середньовіччя і періоду раннього буржуазного суспільства різниця у соціальному статусі людей втратила своє значення. Натомість суспільною свідомістю опанувала ідея прав окремого індивіда та запанувало переконання, що всі суспільні форми життя, насамперед, політична і правова створені для людини, а не людина для суспільства. Таке переконання стало найхарактернішою і найстійкішою ознакою теорій природного права і суспільного договору [8, с. 80]. Ці теорії в сучасній соціології права є науковою основою усвідомлення того, що правова свідомість і повага до права, які по-різному реалізуються в культурних просторах правового життя, генетично й історично передують будь-якому позитивному праву, законотворчому процесу. Універсальна модель усвідомлення соціальної цінності особи, її індивідуальних прав та їх природного характеру свідчать про те, що законодавство кожної демократичної держави зобов'язане визнавати і гарантувати загальні основні права та свободи людини і громадянина, а судочинство спрямовуватися на захист прав і свобод людини, приватних і публічних інтересів та забезпечення правильного застосування закону з метою прийняття справедливого судового рішення.

Згідно законів логіки поняття «права людини» і «людські права» не тотожні. Перше за обсягом вужче, оскільки узагальнює особливості історичного становлення та розвитку реально існуючих прав людини у соціокультурному просторі правового життя. Друге – за обсягом – ширше, оскільки охоплює генеральну сукупність усіх людей на планеті Земля. Застосовується у частині осмислення універсалізації прав і свобод усіх людей незалежно від віку, статі, соціального, економічного, правового і т.п. статусу через аналіз фундаментальної цінності – життя як космічного явища, отже як самоцінної реальності.

Як видається, в сукупності ознак поняття «права людини», у функціональному зрізі, доцільно застосовувати у вирішенні проблеми

класифікації прав людини, їх генези відповідно до їх історичного розвитку та періодів становлення, діяльності та удосконалення міжнародних інститутів, організацій та установ, що опікуються захистом прав людини і їх відновленням у разі порушення. Це особлива, універсальна система ієрархії цінностей, які відображаються за посередництвом принципу справедливості у національному законодавстві національних держав. Тут ключовою проблемою виступає судовий захист людських прав в рамках концепції «відповідальний захист», яка, на нашу думку, має лягти в основу норм міжнародного права і теж стати основою національного законодавства [9].

У сукупності ознак поняття «людські права» доцільно застосовувати у вирішенні проблеми прав і свобод людини в аксіологічному вимірі. Аксіологічний характер практики Конституційного суду України виражається у частині реалізації ним своїх повноважень із забезпечення ключової конституційної цінності – гідності людини. Саме з тієї причини, що і надалі продовжується неподолана з часів Другої світової війни тотальна загроза людському життю: локальні збройні конфлікти, тероризм (локальний, міжнародний), війна росії (держави-терористки) проти України – супроводжуються загибеллю мільйонів ні в чому неповинних людей, переважно цивільного населення. Тому мова має йти не просто про права людини, а про людський вимір цих прав. Саме тому «людський вимір» «було названо загальноєвропейським суспільним порядком (*ordre public*), заснованим на концепції системи прав, які реалізуються через судовий захист», тобто через судово-правові структури [10, с. 31].

Повністю погоджуємося з інтерпретацією Сергієм Головатим тези із Євангелія від святого Іоанна, яка образно дає уявлення про те, чому людські права надані природою, а не державою. Він пише: «На початку було Слово, і Слово було з Богом, і Слово було Бог», де «Слово» перекладається з грецької як «Логос», тобто всесвітній розум, космос. І оскільки людина є частиною Космосу, то вона прийшла в цей світ вже з притаманними їй правами, які держава не може забрати з огляду на те, що не вона їх надала» [11]. Отже, держава надає права-гарантії природним правам людини. Ці права-гарантії закріплені в Конституції України як суспільному договорі. Гарантії можна порівняти з процесуальними нормами, вони обов'язково мають існувати з матеріальними, тобто закріпленими правами. Однак якщо не існує процесуальної норми, то матеріальна перетворюється на норму декларативного характеру. Професор М. Козюбра тлумачить поняття гарантій як систему норм, принципів, засобів, метою яких є захист та реалізація прав і свобод людини. Якщо права – це певні блага, то гарантії – це засоби забезпечення цих благ.

Так, гарантії забезпечують перехід задекларованої змоги володіти правом до реального користування ним [12, с. 181]. В Преамбулі Загальної декларації прав людини теж присутня теза, що права-гарантії необхідні, оскільки «...необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [13]. В концепції Сергія Головатого однією з принципів важливих для юридичного розуміння особливостей людських прав є така їх якість, як «судово-спроможність» (*justiciability*): вони надаються до захисту в судовому порядку безпосередньо на підставі відповідної норми конституції або міжнародного договору (що його держава визнала для себе юридично обов'язковим), тобто навіть за браком відповідного припису в чинному законі [14].

Отже, однією з прав-гарантій є судовий захист, який закріплений в ст. 55 Конституції України. Як пише академік НАПРН України Олександр Костенко, судовий захист є соціальним інструментом для протидії свавіллю, тобто порушенню законів природного права. Він встановлює відповідність соціального факту законам природного права, втіленим у форму позитивного законодавства [15]. Законами природного права, за визначенням професорки М. Мірошниченко, є: право приватної власності на життя, право на реалізацію потреби свободи, право на безпеку, право на супротив будь-якому деспотичному режимові. За посередництвом принципу верховенства права ці закони є критерієм утілених цінностей в нормах матеріального і процесуального права [16, с. 27]. Природне право професорка визначає таким чином: «Природне право – це унормований принципами справедливості і свободи порядок відношення між вільними і рівними від природи людьми, які перебувають у зв'язках об'єктивного характеру з приводу задоволення вітальних потреб і реалізації соціальних та духовних інтересів, серед яких домінуючими є всезагальний інтерес у справедливому правовому порядку, забезпечений конституційним законодавством, і потреба жити гідним людини життям» [16, с. 39]. Зауважимо, з посиланням на праці професорки Оксани Грищук, що гідність людини виступає ключовою в ієрархії конституційних цінностей [17; 18]. Практичним підтвердженням цього є рішення Конституційного суду. Так, у одному з рішень від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021, записано: «Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу» [19]. В іншому рішенні записано так: «... людська гідність – це абсолютна цінність, яка притаманна кожній людині, навіть якщо її засуджено за особливо тяжкі злочини; гідність людини ніхто і за жодних обставин не може обмежувати чи запе-

речувати, як і рівність усіх людей у своїй гідності та невіддільність їхніх засадничих прав» [20].

Відповідно, в порядку денному стоїть проблема судового захисту цінностей свободи, справедливості, гідності людини. В преамбулі «Загальної декларації прав людини» йдеться про визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загальному миру [21].

Під цим кутом зору маємо розглянути, яка ж опозиційних концепцій людських прав Сергія Головатого, чи Петра Рабіновича має більшу перевагу в тому, щоб стати основою в практичній діяльності КСУ у частині вирішення проблеми подолання юридичних колізій між правовими позиціями КСУ і практикою ЄСПЛ? Для обґрунтування цієї гіпотези були використані праці опонентів у дослідженні цієї проблеми, українських науковців Сергія Головатого та Петра Рабіновича [11; 22–27], висновки з робіт професора Андрія Кучука [28], який аналізує людські права в контексті зміни вітчизняної парадигми, Наталії Цекалової, яка здійснила спробу визначити, що є людські права в контексті дискусії між С. Головатим та П. Рабіновичем [29] та узагальнений аналіз колективної праці, яка уміщує збірку творів філософів, конституціоналістів та ін., які дають уявлення про генезу та трансформацію змісту поняття «права людини» [30].

Найперше маємо зазначити, що на основі концепту Петра Рабіновича неможливо у повній мірі конструктивно вирішити проблему людських прав. І ось чому. Науковець і створена ним Львівська лабораторія прав людини (установа Академії правових наук України) розробляє цю концепцію в рамках антропоцентричного підходу і на основі розуміння природи людини як біосоціальної істоти [31]. Нам відомо з історії політичних і правових учень, що всі концепції, які звернені до природи людини як біосоціальної істоти розглядають її як засіб, а не мету в собі. Соціологічні дослідження і дослідження із соціальної філософії констатують, що біосоціальність не роз'єднує, а об'єднує людину з тваринним світом. Тварини ж керуються лише інстинктами самозбереження і продовження роду. Логічно, що серед вітальних потреб-цінностей, викликаних біосоціальністю, духовним цінностям немає місця, серед яких – гідність людини. Петро Рабінович часто вживає поняття «людські права», але, виходячи з природи людини як біосоціальної істоти, він не вийшов за межі позитивістської (етатистської) ідеї суб'єктивних прав особи в рамках і досі панівного у вітчизняній юридичній теорії і практиці підходу до розуміння сутності людських прав, побудованого на традиції радянського і пострадянського нормативного позитивізму. І доволі легко можна помітити, що в парадигмі цієї ідеї людина не розглядається як найвища цінність. Є суспільство, правляча

верхівка, однак точно не людина як автономний індивід, як особистість і т.п.

Протилежне засвідчує Академік Михайло Костицький, підкресливши, що методологія дослідження Сергія Головатого гармонійно впливає із трактування людських прав (прав людини) «...як природнього феномену – такого, що розглядає ці права як іманентно притаманні людині незалежно від будь-яких соціальних або державних структур чи інституцій» [3, с. 229]. У концепті Сергія Головатого людина виступає не засобом, а метою в собі. За оцінкою проф. Марії Мірошніченко, такий підхід відповідає філософсько-світоглядному розумінню триєдиної природи людини як біосоціальної, духовної істоти, яка здатна усвідомити цінність людського життя як самоцінної реальності [33].

В наведеній вище полеміці науковців слід зауважити головне. Не слід абсолютизувати те, чи інше вчення. Завдання полягає в тому, щоб знайти раціональне зерно, яке сприятиме конструктивній діяльності КСУ у частині подолання заявлених в статті колізій. На наш погляд, було б помилковим протиставляти природно-правову традицію розуміння людських прав і позитивістську (етатистську) прав людини з ідеєю суб'єктивних прав особи. Поняття «права людини» вказує на реальні формально визначені суб'єктивні права, об'єктивовані в різних первинних і вторинних правових текстах та легітимовані в рамках правового життя конкретного соціуму. Поняття «людські права» включає в себе права людини, але піднімає їх на рівень вселюдських універсальних цінностей свободи і справедливості, які корелюють з найвищою етичною цінністю – гідною людини життя як космічного явища – як самоцінної реальності. Якщо інтерпретувати відношення цих понять у соціолого-правовому вимірі, виходимо на проблему формування поваги до права, яка тільки й можлива за наявності в особистості, зокрема у суддів Конституційного Суду високого рівня правової свідомості та правової культури.

Висновки. Результати соціолого-правового і теоретично-прикладного аналізу діалектики відношення понять «права людини» і «людські права» підтверджують гіпотезу, що в змісті понять «права людини» і «людські права» відображено не дилему, а баланс конституційних цінностей за суб'єктивним складом. Головна причина виникнення колізій між юридичними позиціями Конституційного Суду України щодо прав і свобод людини та практикою Європейського суду з прав людини – парадигмальна. Для уникнення парадигмальних розбіжностей слід, видається, змінити антропоцентричний підхід у вирішенні порушеної в статті проблеми, на етикоцентричний. В рамках етикоцентричної парадигми на теоретичному рівні опрацювати ознаки понять «права людини» і «людські права» у контексті забезпечення балансу конституційних цінностей.

Список використаних джерел:

1. *Гаврильців М.Т.* Деякі питання застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Стразбурського суду в юридичних позиціях Конституційного Суду України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2023. С. 54 <http://lsej.org.ua/8_2023/9.pdf>
2. *Синицин П.М.* Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в контексті рішень Європейського суду з прав людини. Дис.... доктора філософії в галузі знань 08 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. <<https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c9620a5-1f49-4aba-b7d0-dd894c17f305/content>>
3. *Костицький Михайло.* Про людські права, правовладдя як неологізми в юридичній науці і практиці та серйозну ревізію радянської методологічної спадщини. Рецензія на книгу: Сергій Головатий, Про людські права. Лекції (Дух і Літера 2016). *Право України*. № 6. 2018. С. 229–233.
4. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 *Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками)* 3. Основи конституційного ладу. Загальні принципи 3.4. Верховенство права. <<https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>>
5. *Posner E.A.* *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford University Press, 2014. 185 p. [#https://global.oup.com/academic/product/the-twilight-of-human-rights-law-9780199313440?cc=ua&lang=en](https://global.oup.com/academic/product/the-twilight-of-human-rights-law-9780199313440?cc=ua&lang=en)&#
6. *Олександр Водяник*. Про сенси і тексти: в чому відмінність між «правами людини» і «людськими правами». *Блог Олександра Водянікова. LV.ua. Дорослий погляд на світ, 29 вересня 2021.* https://lv.ua/blog/oleksandr_vodennikov/495067_pro_sensi_i_texti_chomu_vidminnist.html.
7. *Довгань А.О. М.* Мальбраш про гносеологічний зміст категорії «відношення». *Вісник НГУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. Вип. 1'2010.* <<https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/366e7747-a6da-4ac0-8631-71f9dd1b6ce1/content>>
8. *Мірошниченко М.І., Мірошниченко В.І.* Історія вчень про державу і право. Навч. посіб. Київ, Атіка, 2001. 224 с.
9. Про концепцію детально: *Назаренко О.А.* «Захищаю кого хочу та як хочу» або російська модель відповідальності за захист (R2P) *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 372–383; *Його ж:* Від відповідальності за захист до відповідального захисту: вдосконалення концепції. С. 148152 <<https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/76939dd8-ea0f-490b-a615-9d485e65c7ad/content>>
10. *Прісшкіна О.В.* Доктрина «Людського виміру», права та свободи людини та громадянина в Україні. *Правова держава*. 51/2023. С. 30–34. <<http://pd.onu.edu.ua/article/view/287983/282826>>
11. Головатий С. Про людські права. Лекції. К. : Дух і Літера, 2016. 760 с.
12. *Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваїте, 2021.*
13. *Загальна декларація прав людини: Резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
14. Збіжна думка судді Сергія Головатого у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 ((справа № 3-189/2018) (Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) № 5-р(П)/2020) <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-20#Text>>
15. *Олександр Костенко.* Що таке природне право? Концепція природного права у світлі соціального натуралізму. *Право України 1/2021*. С. 115–138.
16. *Мірошниченко М.І.* Історія українського права: Джерела. Ч. 2. Київ: Друкарік, 2019. 146 с.
17. *Гришук О.В.* Філософія конституційних цінностей: Монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
18. *Гришук О.В.* Конституційні цінності: філософські та судові аспекти: Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ: Ваїте, 2020. 530 с.
19. *Рішення Конституційного суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої ст. 81, частини першої ст. 82 Кримінального Кодексу України, Малтниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої ст. 81 та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої ст. 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особи за довільне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року № 6-р(П)/2021 (Справа № 3-349/2018)* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>>
20. *Рішення Конституційного суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Лужинецького Анатолія Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів частини першої ст. 111 Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо особистого і сімейного життя, особи*

засудженої до довічного позбавлення волі) від 20 грудня 2023 року № 11-р(П)/2023 (Справа № 3-72/2023(145/23) < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-23#Text> >

21. Universal Declaration of Human Rights: the United Nations General Assembly from 10.12.1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

22. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. Частина третя: права людини (стаття 3 Конституції України). *Право України*. 2015. № 1. С. 13–92.

23. Сергій Головатий. Рада Європи і людські права. *Право України*. 2017. № 4. С. 24 https://pravoua.com.ua/files/magazines/files/pravoukr-2017-5-4_2017.pdf#page=9

24. Рабінович П., Герасимів О. Значення рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України для удосконалення її законодавства. *Вісник Національної академії правових наук України № 1 (80) 2015*. С. 16–28. < <http://visnyk.kh.ua/uk/article/znachennya-rishen-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-u-spravakh-proti-ukrayini-dlya-udoskonalennya-yiyi-zakonodav>>

25. Рабінович П. Основні права людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Академії правових наук України*. 1994. № 2. С. 22–28.

26. Рабінович П. Соціально-природні права й обов'язки людини та інших суб'єктів як елемент загально-соціальної правової системи. *Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2008. С. 129–147.*

27. Рабінович П. Біосоціальна сутність основоположних людських прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 4 (83) 2015. С. 8–20.

28. Кучук А.М. Людські права: зміна вітчизняної парадигми. Організаційно-управлінське та економіко-правове забезпечення діяльності Єдиної державної системи цивільного захисту (ЄДСЦЗ): *Матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., м. Черкаси, 19 берез. 2021 р.* Черкаси: видавець Третяков О. М., 2021. С. 31–33. <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/konferentsii/2021/5.pdf#page=31>

29. Цекалова Н.І. Права людини чи людські права. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 65. С. 86.

30. Антологія лібералізму : політико-правничі вчення та верховенство права / [упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд ; відпов. ред. С. Головатий ; наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко ; вступ. сл. С. Головатий]. Київ : Книги для бізнесу, 2008. 992 с.

31. Петро Рабінович. Універсальний канон людських прав. *Право України*. 2018. № 9. С. 109–123.

33. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Людина і світ (методичний посібник). Київ, МВС України. 1995. С. 47–54.